

Борис
Грінченко

Як жив український народ (коротка історія України)

Як піде наш чоловік, скажемо, з Харківщини у Полтавщину, а тоді в степи на заробітки, аж до Херсону й Одеси, то скрізь він зустріне своїх людей, що так говорять, як він. Нехай він завернеться назад, піде Київщиною, Волинною, Поділлям, Чернігівщиною, — знову скрізь він побачить, що робочі люди говорять такою мовою, як і він — де-не-де хіба в чому відміна буде, а то все однакове — підхоже зовсім до того, як отут, у цій книжці, написано. Отож на всьому цьому просторі живе все один наш народ.

Земля, на якій він живе, зветься Україна, а народ зветься — українці, і говоримо ми українською мовою.

Земля наша Україна — велика. Починається вона від Карпатських гір та іде аж до Дону; а з північного краю починається від пінських лісових боліт, що по річці Прип'яті, та геть аж до Чорного моря. По цій землі течуть гарні й великі ріки: найбільша Дніпро, тоді Дністро, Буг, Донець, Кубань та інші. Південні краї нашої землі обполіскує Чорне море. Є по їй багато великих і малих городів: найголовніший і найкращий — Київ над Дніпром, тоді Львів, Чернівці, Кам'янець, Житомир, Чернігів, Харків, Полтава, Катеринослав, Херсон, Одеса, Катеринодар та багато інших. Усього землі нашої України 13 з половиною тисячі квадратних миль, або як простіше сказати, — мало не 6 мільйонів десятин. Народу українського живе на цій землі більш як на 31 мільйон чоловік.

Земля українська хоч уся при купі, та поділена між двома царствами. Найбільша частина її під Росією і живе на російській Україні 26 мільйонів нашого народу в оцих восьми губерніях: Черні-

гівській, Київській, Полтавській, Харківській, Катеринославській, Херсонській, Волинській, Подільській та в частинах ще оцих одинадцятьох губерній: Таврійської, Басарабської, Люблинської, Сідлецької, Гродненської, Мінської, Курської, Воронізької, Донської, Ставропільської та Кубанської.

Друга велика частка української землі під Австро-Угорщиною. Там український народ живе зараз за російською межею, в східній Галичині на східній Буковині та по Карпатському підгір'ю. Живе його там мільйонів з п'ять. Окрім того, українські люди виселялись з свого краю і живуть по всяких інших місцях Росії, а поза Росією живуть українці в Румунії, у Турції, в Америці та по інших місцях.

Наші предки і перші князі

У давню давнину український народ жив невеличкими племенами; кожне плем'я звалось по-своєму: поляне, деревляне, дуліби, сіверяне, уличі, тіверці. В купу вони не єдналися, а кожне плем'я жило собі окремо, окремою громадою. Громада усьому й порядок давала. Звичайно в кожному племені був свій город — там на майдані сходилася громада, і такі сходи звалися віче. Віче міркувало про громадські справи і як воно присудить, то так і робиться.

Віче вибирало собі старшого, що звався князь. Князь уже і порядкував, слухаючися віча, і командував як була війна. Хоч війни спершу було не багато: все то був народ хліборобський, а вільного степу було безкраю, — не було що дуже й сваритися. Часом хіба не помирилося плем'я з плем'ям, засваряться, то трохи й повоюються. Через те народ наш у ті часи до війни не звик й воєнний не був. Більше привчали його до війни сусідні хижацькі народці, бо вони нападали на наших людей, то треба було від їх одбиватися. Дедалі й князі заводили

ли вже при собі повсякчасне військо; через те вони почали вбиватися в більшу силу, тоді вже й вічеві не так корилися.

Всі ці народці, з яких потім виріс наш український народ, були слов'янської породи і звалися вони всі гуртом тоді — Русь.

Віра в їх була така, що молилися до сонця, до неба, до води, до землі тощо, над усім у їх були боги: найстарший Перун, тоді Дажбог, Стрибог, та інші. Доводилось їм мати діло з сусіднім царством Візантією. Греки були християни, і від них до нас почала заходити християнська віра: серед нашої землі вже в дев'ятому віці були християни, а в десятому вихрестилась у християнство київська княгиня Ольга. Поширив же у нас християнство її онук, князь Володимир. Під його рукою було вже багато землі, а на ній чимало свого й чужого народу: князував Володимир од Києва аж геть на північ далеко: на заході мав Галичину (що тепер під Австрією) і кругом на схід на південь великі простори. Українська держава (царство) під його рукою була вже великою державною. Року 988-го Володимир вихрестився у християнську віру од візантійських греків і оженився з грецькою царівною Ганною. Його заходами християнська віра почала ширитися скрізь по його державі. Володимир позаводив школи і звелів учити в них дітей. Так почалася в нашій українській державі просвіта. Багато дечого наші люди переймали тоді від греків.

Ще за живоття Володимир пороздавав своїм синам на князювання землі, але, як він умер, року 1015, сини його довго сварилися за батьківщину аж поки си його Ярослав закнязував над усією державою і підбив під свою руку ще й деякі інші землі. Вбився він у велику силу, зазнався з усякими королями й царями: одного свого сина одружив з грецькою царівною, двох других — з німецькими князівнами, одну дочку віддав за норвезького короля Гаральда, другу за французького короля Генріха I. Наша земля через те зазнаюмлювалася з чужими землями, наш народ переймав від інших народів те гарне, що було в них.

Ярослав, як і батько його, скрізь заводив школи. Сам він любив читати та розмовляти з ученими людьми, звелів поперекладати на тодішню нашу книж-

ну мову деякі грецькі книги і завів бібліотеку (книгозбір) у Софійській церкві. Сю церкву звелів він грецьким майстрам вибудувати в Києві, і вона, з деякими одмінами й прибудовками, додержалася й досі і зветься тепер Софійський собор. Князь Ярослав силкувався, як краще упорядкувати лад у своїй державі. Він почав заводити кращі закони і записувати їх на папір, а досі й не записувалось. Та книга, де почато списувати закони, зветься "Руська правда". Умер Ярослав року 1054-го.

Ярослав ще за життя поділив усю свою державу між п'ятьма своїми синами на п'ять частин, чи князівств. Такі князівства звалися тоді уділами. З того часу завівся у нас між князів такий лад, що найстарший брат звичайно брав київський уділ, князував у Києві і звався великим князем. Таким робом зробився Київ столицею нашої української, чи як тоді казали, — руської держави. Як старший брат умирав, то замісто його великим князем ставав підстарший брат, за ним третій і так аж до останнього брата. Таки був звичай, та самі князі не дуже його шанували, а раз у раз спихали один одного з великокнязівського стільця.

Князів на уділи настановляли звичайно батьки, але часто народні віча самі собі вибирали князів, а нелюбих, то часом, і скидали.

Кожен князь мав своє військо і ходив з ним воюватися. Як намножилося удільних князів багато, — погано стало народові під ними жити. Князі не обороняли добре свого народу від степових народців, що на нас нападали, од печенігів, половців, турків та інших. Ті князі воювали один з одним, щоб повіднімати у своїх же братів, чи інших родичів городи й землі. Один князь почне другого воювати, нападе на його землю, городи і села поруйнує, попалить, людей поб'є. Найбільше змагалися за столицю Київ — кому бути великим князем. Кільки разів брали Київ військовим боєм, руйнували й палили, різали людей, і до того довели, що великий та славний колись Київ зівся нінащо. До війська треба було людей, — князі забирали хліборобів та наших робочих людей од роботи. Що їм мало було свого війська, так вони кликали на підмогу проти своїх же військо від сусідніх хижих степових на-

родів, наприклад, од половців. Ті прийдуть помагати та й займуть у неволю цілі села з жінками й дітьми. Отак робили ті князі з своїм народом.

Суперечки з Московщиною

Тоді ж почалася суперечка й з москалями (руськими, великорусами, кацапами).

На північ од України жили зовсім чужі нам народці: мері та весь. Вони були фінської породи, фінською мовою й говорили і жили своїм звичаєм, од нас одмітно. Здавна вже білоруси й наші люди виходили в ті землі і там селилися. Дедалі таких виходків ставало там усе більше та більше. Народці ті фінські були неосвічені, ніякого міцного ладу в їх не було, і люди то були тихі, не войовиті. Через те оті зайди дедалі все дужче над ними гору брали. Уже наші князі почали там і городи свої добувати. Живучи наші люди вкупі з мері та весью, поперемишувалися з ними. Фіни вихрестились у християнську віру, наші почали женитися з фінками, а фіни з нашими дівчатами: одні в одних переймали звичаї: мову свою фіни забули, а знов і наші люди багато дечого переймали від їхньої мови. З обох тих мов і витворилася нова мова, зовсім окрема від нашої, — московська. Ми говорили по старому, по-українському, а вони вже по-новому, по московському. Було вже два народи, одмітні обличчям, мовою, звичаями, одежою. Тільки ж тоді ще і ми, і вони звалися однаково — русь.

Було вже там, на півночі, і князівство Суздальське та Володимирське: князі там були з нашого роду. Тільки ж усе це було одна наша держава, і князі суздальсько-володимирські мусили коритися київському великому князеві. А це їм було не до вподоби. Один з цих князів, Юрій, побудував там город Москву.

Один з цих князів — Андрій Боголюбський збудував собі нову столицю г. Володимир на річці Клязмі і вбився в силу. Київського великого князя він не слухався, а хотів сам бути великим князем, та не в Києві, а в Володимирі, щоб усією землею порядкувала не Київська Русь (Україна), а московсько-суздальсько-володимирська (Московщина). От він і надумав зруйнувати Київ, щоб його не було, а вся сила й краса, щоб

були в московському Володимирі. Року 1169 він покликав на поміч половців та напав на Київ, узяв його боєм, спалив і зруйнував увесь. Андрієві суздальці-москалі, хоч сами й християни, любісінько палили церкви й монастирі. Грабували й везли з собою все людське добро. А людей і старих, і малих — всіх вирізували. Київ після того хоч знову почав будуватися і заселятися, та з того часу так занепав, що ніколи вже не доходив до такого: сили й розцвіту, як попереду.

На деякий час зросло тоді вгору князівство Галицьке або Червона Русь. Це був уділ нашої держави, але р. 1198 за князював там волинський князь Роман, і цей князь убився в таку силу, що підгорнув під свою руку й знеможену Київську землю. За цим розумним та смілим князем може б ми й визволилися з біди, та р. 1205 він поліг у бою з поляками.

Була наша Україна багата і на землю й на всячину. Ставало й собі, було що й продавати іншим народам. Заводилися школи, потроху ширилась просвіта. Навчалися наші люди всякого ремесла й умілості: будували гарні будинки, малювали добре малювання, всякі інші гарні речі вміли виробляти. Народ був тямущий до всього, тільки не міг собі дати ради з князями. А тії князі думали не про добро людське, а про добро своє, про свою кишеню. Жадаючи собі все більшої та більшої сили й багатства, руйнували князі рідну землю, віча й громади утискали, однімали в їх волю: робочих людей гнітили та накладали на них великі податки. Коли часом траплявся який путящий князь, то не мін сам упинити всіх. А московські князі, такі як Андрій Боголюбський, ще додавали лиха. А довели князі рідну землю до великої біди, до занепаду, зробили з неї руїну, народ знесилили так, що не міг уже він оборонятися від хижих ворогів-чужинців.

Татарське лихоліття

А чужинців багато нападало на нашу землю: авари, угри, турки, хозари. Упоралися з цими — коли наскочили степовики — печеніги, а потім половці — ці чинили нашому народові велику кривду. Та помалу побили ми печенігів, почали брати гору й над половцями, стали

з ними вже миритися й родичатися. Аж тут насунула нова хмара — татари.

Татари не робили хліба, не мали ні сіл, ні городів, а кочували — переїздили степами з одного місця на друге. Жили з худоби, мали багато верблюдів, волів, овець, коней. Ще жили з війни, і були народом хижим, войовитим, лютими були на війні руйніками. Мали свою окрему віру. Порядкували в їх старші, що звалися ханами.

На Україну прийшли вони від схід сонця, з далекої землі Азії, з-за рік Дону й Волги та з-за великого озера Каспійського. Спершу напали на половців, а як наші дали помочі половцям, то й на наших кинулися і на річці Кальці страшенно нас побили року 1224-го. Завернули назад, але через 13 літ, року 1237, прийшли знову.

Українські князі ніяк не готувалися до сього нападу. Як і попереду, вони заводились, сварилися проміж себе за князювання, а про оборону землі і в голову не клали. Через те татарам легко було їх подужати.

Татарський хан Батий вирушив з трьохмастами тисячами війська. Татари напали на Московщину та й підбили її під себе; потому насунули на Україну, взяли й зруйнували Київ і тоді пішли потоптом по всій Україні. Орда йшла як пожежа: палила, руйнувала, вирізувала до ноги людей, топтала дітей кінями. Вся Україна стояла в обгорілих руїнах, залита була кров'ю, насипана людськими кістками. Хто ще був живий, — утікав у ліси, в очерети та в поліські болота ховатися.

П'ять років було це лихо, аж поки над усім нашим краєм запанували татари. Батий з своєю ордою вернувся в степи над Волгою й Доном і там осівся: а на завойованих українських землях покинув своїх начальників з військом. Татари ні в нас, ні в Московщині не переміняли порядків, не займали віри, zostавили, як були, князів, але над тими князями вже старший був Батий, його посіпаки збирали з московського й з українського народу велику подать, а хто не міг платити, того вбивали або брали в орду. Ще брали собі в орду десятого хлопця і десятку дівчину. От до чого догралися українські князі, що й край свій, і себе самих попустили впасти в неволю!

Під цей час усе замерло в нашій краї, тільки галицький князь Данило, Романів син, силкувався якось визволити рідну землю. Під його рукою була, після першого татарського нападу, мало не вся українська земля і під його пануванням край почав оживати, багатшати, ширилися просвіта, народ зазнайомлювався з просвіченими краями в західній Європі. Під час другого татарського нападу його не було дома, — їздив до грецького короля сватати за свого сина його дочку. Вернувшись, побачив край спустошений, поруйнований. Почав знову все впорядкувати. Він і з Батием так улаштувався, що хан не посилав до його своїх посіпак за податками, тільки що повинен був Данило допомогати хана своїм військом. Та він хотів зовсім татар збутися. Він оженив сина Лева з дочкою угорського короля Бели, другого сина — з дочкою литовського князя Миндовга, заприятелювався ще й з польським королем, а тоді з Папою Римським: папський посол коронував Данила на короля. Придбавши таких дужих приятелів, сподівався король Данило вигнати татар з української землі. Та родичі й приятелі помочі не дали, своєї сили було мало, і довелось Данилові знов коритися татарам, хоч він і не попускав їм порядкувати в своєму королівстві. Як він умер року 1264-го, не було нікого вже, хто б опирався силі татарській. Татарські хани більш як 80 років панували над нашою землею — аж поки прийшла Литва.

Україна з Литвою

Литвинами люди звуть у нас тепер тих родичів наших, що по письменному звуться білоруси: цих людей прозвали литвою через те, що вони довго були під панування у справжньої Литви. А справжня Литва — це совсім інший народ, жив на північ од Польщі, уздовж річок Двіни й Німану, аж до Балтицького моря. Говорили литвини зовсім одмітною мовою і мали свою віру. Спершу цей народ був бідний, такий, що жив по лісах, пущах та нетрях. Колись українські князі навіть підбили його під себе на деякий час. Та потроху почали

литвини вбиватися в силу, і литовські князі стали вже нападати на Україну.

Зробившись дужою державою Литва стала нападати на нас і протягом чотирнадцятого віку забрали всю українську землю, вигнавши з неї татар. З того часу Україна стала під литовською рукою; тільки одну частку вкраїнської землі — Галичину — трохи згодом забрала Польща. Укупі з українськими землями забрала Литва й білоруські.

Тепер ми зовсім уже й надовго порізнинилися з Московщиною: Україна й Біла Русь була з Литвою і звалися литовська Русь; московські ж давні князівства ще 200 літ були під татарами, а потім вросли в самостійне московське царство, з столицею в Москві.

Литовські князі не переменяли порядків на Україні, тільки замісто давніх князів запанували литвини. Та вони скоро поробилися християнами: не будучи сами письменними, навчилися письменства він нас і перейняли з ним і нашу мову та й почали закони і все інше писати тодішньою нашою писемною мовою. Українці були освіченіші за литвинів, і хоч їх підбили, але українці взяли над ними году розумом та освітою, через те і вкраїнська та білоруська мови запанували серед освіченіших литвинів. Помалу литовська держава перебилася на українсько-білоруську.

Україна з Польщею

Та в Литви й України була сусіда Польща. Польська держава давно вже хотіла притулити до себе українсько-литовську. Як умер у Польщі король Людовик, після його зосталася дочка Ядвига. Польські пани року 1386-го віддали Ядвигу заміж за литовського князя Ягайла і вибрали його на польського короля, а Ягайло за це обіцявся прилучити до Польщі всю Литву, Україну й Білу Русь.

Спершу країни нової польської держави — Польща, Литва й Україна — жили собі кожна своїм звичаєм і під своїм законом. Але польські пани хотіли, щоб було не так, а щоб Литву й Україну переробили на Польщу.

Польські пани мали в своїй землі велику силу. Вони збиралися на з'їзд, що

звався сейм, і той сейм давав порядок усій землі: вибирав короля, як старий умирав, заводив усякі закони, порядкував усякими державними й громадськими справами. Король без сейму, без панів не міг нічого робити. Кожен пан мав право держати своє військо, у панів були міцні й збройні муровані замки серед величезних маєтків-земель, і в тих замках пани самі жили, як королі.

Мало не вся земля була панська, польська, або монастирська, і польський народ робив на своїх панів панщину. Тяжко жилося робочому польському народові, легко й весело жилося панам.

Отоді ж то й українським та литовським пана схотілося такого життя. Тії панські права принадили й їх, — почали вони переймати польську мову, польські звичаї, католицьку віру (бо поляки були католики), — аж поки року 1569-го зібралися з усіх трьох земель пани та і постановили, щоб Литві трохи ще попустити самостійності, а вкраїнські землі прилучити до Польщі. Король польський почав роздавати панам українські землі: і порожні, і такі, що на них уже сиділи вільні хлібороби. Почали там польські пани оселятися, стали скрізь свій лад та панщину заводити, а з ними до гурту й наші пана-перевертні. Тільки не відразу це зробили. Спершу попускали людям — і тим, що вже там жили, і новим — більше волі — жити народові було можно добре. Тим часом пани нові мурували собі міцні замки, позаводили кожен собі військо та позахоплювали мало не всю землю на Україні. Тоді вже їм легше було народ у ярмо запрягти. Спершу податі всякі накидали та відріток, а далі так, що вже й тяжка панщина стала. Ще часом пани жили по великих городах, а землю здавали у посесію орендарям-жидам — то ті за панів правили, збираючи з народу увесь заробіток, бо треба ж було й панові давати, і собі придбати.

А що вже знущалися з людей і пани, і посесори, та й не сказати: як хто не слухався, били й усякими карами карали; мав право пан і на смерть скарати свого підданого.

Польські пани та наші перевертні упосліджували скрізь і нашу мову, щоб перевернувся народ на поляків. А тут

ще завелася спірка за віру: хотілося панам, щоб і на Україні скрізь була католицька віра.

Наїхали на Україну католицькі ченці-езуїти та їй заходилися привертати наших людей до католицтва.

Наші люди перейнявши християнську віру від греків, так і держалися того ладу і звали свою віру грецькою, православною або благочестивою. Поляки ж були віри католицької. І католицька віра — християнська, тільки вже одмітна дечим від православної. У католиків є найстарший архієрей, зветься папа; він живе в італійській землі, в городі Римі і звідтіля дає порядок усім католикам. Тепер то він не має такої сили, а в старовину, то його слухали не тільки попи, а й князі, королі і імператори.

Так ото, як намислили езуїти завести католицьку віру на Україну, то вони хитро та мудро се почали: намірились завести унію церковну, тобто спілку проміж православною та католицькою вірами. А та унія така: українці можуть правити службу богу по-своєму, а слухатися мусять папи і так вірити, як він каже; а як попи, пани й люди всі слухатимуться папи, то той папа потроху та помалу переробить православну віру на католицьку. Український митрополит Рагоза та архієрей Кирило Терлецький та Іпатій Потій підписалися нишком на унію та їй одвезли Терлецький та Потій року 1559-го той підпис до папи, наче б то весь український народ хоче пристати на унію. Тоді вже почали польські і наші поляшені пани, католицькі попи-ксьондзи та наші попи й архієреї-уніяти заводити унію: церкви повертали на костьоли, православних попів виганяли і примушували людей вірити не так, як вони хотіли, а так, як панам, ксьондзам та езуїтам хотілося. З цього повстала страшенна колотнеча, і колотнеча та не втихала весь час, поки ми жили з поляками.

Та й це ще не по всьому. Було в нашої бідолашного українського народу ще одно лихо.

Турецько-татарське лихо

На півдні нашої землі — Чорне море, а над Чорним морем такий край, Крим зветься.

Там було тоді татарське царство: у Криму жили татари в городах і селах, а по степах, од гирла ріки Дунай до річки Кубані кочували ще чотири орди татарські. Над Кримом і ордами панував цар, що звався по їхньому хан.

Найкрайнішими українськими оселям по ріці Дніпру були тоді городи Канів та Черкаси, — далі на південь степ уже був безлюдний: по ріці Дністру наші люди вже й тоді поселилися аж до Чорного моря. По безлюдних степах чабанували і татари і наші українці. Часом сварилися за пасовища, а більше мирилися.

Коли це року 1453-го турки, вийшовши з Азії, повоювали грецьке царство і турецький султан запанував у грецькій столиці Цареграді або Константинополі, там, де і тепер він сидить. Скоро після того турецький султан підбив під себе татарського хана. З того часу кримські татари почали часто набігати на Україну і дуже грабували її. Турки, підгорнувши під себе багато християнських народів — греків, сербів, болгарів, молдаван, хотіли повоювати весь світ. Та і віра їх магометанська наказувала воюватися з християнами. Ото ж вони й підбурювали татар нападати на Україну. А тут ще польський король та московський цар як засваряться поміж себе, то й той, і сей зараз підбурюють татар, щоб нападали: король підмовляє, щоб московську державу, а цар — щоб на польську. Чи на москалів, чи на ляхів нападуть татари, а нам усе лихо, бо ми саме на татарській дорозі, то поперед усього й мусим добувати. Отак, наприклад, року 1484-го кримський хан Менглі Гирей приятель московського царя Івана III, наїхав на Україну, поруйнував Київ, а людей киян замалим не всіх забрав у неволю.

З того часу татари мало не щороку стали набігати на Україну. Наскочить орда, села палить, добро грабує, людей убиває або забирає в неволю. Женуть тоді людей степом, як отару: татари верхи їдуть, а людей нагаями підганяють; ще і значать тавром, розпеченим у

вогні, на тих місцях на тілі, де і в худоби. Пригнавши їх у Крим, продають на базарі так, як у нас худобу. Котрі ж старі чи немощні, до праці не годящі, то тих оддають часом молодим хлопцям, а ті вчаться на них стріляти, або камінням б'ють, чи у морі топлять. А ті невольники, що продавались, повинні були вибути шість років у неволі, а тоді ставали вільні, тільки не могли нікуди йти з Криму. Котрих дужчих невольників, тих і закованими держали, випікали на лобі чи на щоках тавром. Удень вони тяжко робили, а вночі держали їх у льохах тюремних, а їсти давали трохи, та й то такого, що й собака не їстиме. Ще брали невольників на каторгу. Каторгами звалися турецькі кораблі, галери, що веслами греблися. Так на таку галеру до весел садовили невольників і приковували їх. Ніколи вони з того місця, де їх приковано, не сходили. Тяжко вони робили, і в свято спочинку не мали, люто їх бито.

Дуже любили татари забирати гарних жінок та дівчат. І в татар, і в турків віра така, що можно мати не одну жінку, а кілька. Багаті пани, то й десятками мали жінок. Своєї жіноти їм не ставало, то забирали наших та й продавали всім, хто хотів.

Часом невольників за великі гроші викупали родичі, коли було за що. Іноді самі невольники втікали. Тільки тяжко було втекти. Доженуть турки-татари та вб'ють, закатують або очі повиймають. Та й коли не доженуть, — то в степу безлюдному, без води й без їжі — люди гинуть. Через те тікав мало хто.

Забирали ж татари тяжко багато наших людей. От, наприклад, року 1576-го татари забрали на Україні більш як 55 тисяч людей, 40 тисяч коней, півмільйона всякої худоби і без ліку отари. Отоді то заспівав наш народ тую сумну пісню:

Зажурилася Україна, що нігде прожити
Гей, витоптала орда кіньми маленькі діти.
Ой, маленьких витоптала, великих забрала.
Назад руки постягала, під хана погнала.

Та на оборону українського народу від польського й свого панства та від татарського хижацтва виростали дві нові сили. Одна — то були братства, друга — козаки.

Братства

Братства — то були такі товариства при церквах, найбільше по городах, Члени їх звалися братчиками. У братчики йшли найбільше міщани, але приставали до їх і селяни, і козаки. Наприклад, гетьман Сагайдачний записався у Київське братство з усім козацьким військом. Братчики скидалися грішми і на ті гроші робили своє діло, а діла в їх було чимало. Вони дбали про те, щоб були гарні церкви, помагали вбогим, заводили шпиталі — такі дома, де мали до смерті притулок немощні та старі люди, викупляли невольників з неволі татарсько-турецької та робили інші милосердні діла.

Ще їх діло було — дбати щоб краще у нас було духовенству. Тоді українські архієреї були здебільшого з панів, з панської та королівської ласки й архієреями робилися. До кожного архієрейства була земля — великі маєтки, а на тих землях жили піддані — селяни, що робили панщину на архієреїв. Архієреї жили зовсім як інші багаті пани: в пишноті та в розкошах, підданих своїх тяжко кривдили; держали при собі військо і з тим військом часто по розбишацькому нападали на сусід і робили всякі інші погані діла. Попів же дуже утискали і поводилися з ними згорда. Отож проти таких порядків і починають змагатися братства, навіть жаліються на архієреїв цареградському патріархові, бо він тоді був старший над українською церквою, — і патріарх помагає братствам і часом карає винних. Як настала унія, довелось братствам раз-у-раз боронити православну віру від уніатства. Ще давніше деякі багаті українські пани — такі, що не поперевертались на ляхів (поляків), от як Костянтин Острозький або Хоткевичі, почали заводити українські школи й друкарні, щоб печатати в них книги. Цим шляхом пішли й братства. Бачили вони, що польщизна та католицтво через те забивають українство та православ'є, що наші люди були ще темні, неосвічені, а польське панство та попівство було вельми освічене, в науці часом і дуже тямуще. Тим то братства заходилися й собі заводили школи і по-

заводили їх дуже багато, заводили друкарні, щоб печатати в них задля людської науки й просвіти книги. Через такі заходи на Україні дедалі ставало ще більше та більше освічених наукою та розумних людей. Ці люди писали книги, а в тих книгах обороняли українців та їх віру від польщизни та католицтва. Помалу-малу стала наша земля розумнішати, освічуватись, стало їй легше відбиватися від польського панства та католицького попівства. За се дякувати мусимо братствам.

Але все ж самі вони не мали б сили оборонити наш народ от того лиха, яке на його насунуло. Та з цього народу виявилась нова велика сила — козацтво.

Козаки

Козаками звалися спершу вільні воюючи-здобитники, що ходили на здобитки в степ розбивати чужих, а часом і своїх або йшли на службу до якогось князя. Були козаки християнські і татарські, українські і московські. Я тут казатиму тільки про своїх українських козаків.

Звичайно, козаки ходили купами і мали своїх ватажків, отаманів. Часом ці ватажки були з простого люду, а часом і вельможні пани. Бо козаки боронили землю від татар, одбивали в орди людей — невільників та здобич, — то ж і панам було добре. От з таких панів був славетний ватажок князь Дмитро Вишневецький, прозваний Байдою (про нього й пісню співають). Він збудував на острові Хортиці серед Дніпра замок. Зібрав там козаків та й бив звідти на Туреччину. Помалу козаки зовсім оселилися на дніпровому острові за порогами, — через те стали зватися запорізькими козаками, а місце, де вони жили — Запорізька Січ.

Туди в Січ тікали з наших городів та сіл усі ті люди, кому недобре дома жилося: чи пани мордували, чи так не щастило, чи в гріх ускочив хто та кари сподівався, чи просто хотів чоловік прогуляти військовою прогулянкою, — гайда в степ, у Січ! Запорожці не питали чоловіка, як він попередю жив, а приймали кожного, хто до їх приходив, аби християнської віри був. Коли, хто чим грішний був, — те їм було байдуже. Але

коли хто в Січі прогрішився, то карали дуже: хто жінку заведе на Січі, тому голову відрубують, бо на Січі жили вони без жінок; хто вкраде — і того на смерть убитим закопають. Проміж себе жили просто. Усе їх житло звалося кіш, а окремі частини війська жили у величезних хатах, що звалися курені. Усю старшину самі вони собі вибирали, а як хто не подобався їм, то й геть скидали. Найстарший отаман звався кошовий отаман, а то були курінні отамани. Найвище діло в козаків було — воювати з татарами та з турками. Смерти й муки вони не боялися, були смілі воюючи, що на весь світ уславилися. Стали їх називати лицарями, преславним запорозьким військом.

Спершу козаки тільки одбивалися від татар, далі почали вже й самі на їх нападати. Часом суходолом підуть та поб'ють, а часом посідають у чайки (великі морські човни) та Дніпром до моря, та Чорним морем до турків, доскакували й до самого Царєграду. Попалять, поруйнують, невольників з неволі повизволяють, здобичі наберуть та й назад. Часом їм дуже щастило, а часом й били їх на морі: великі турецькі кораблі-галери розбивали з гармат (пушок) козацькі чайки та й топили козаків або забирали в неволю. Та козаки на те не вважали і таки дуже давалися взнаки і туркам, і татарам.

Опріч цих запорізьких козаків, були ще козаки по городах та селах. Городові козаки поділялися на полки, а в кожному полку старшував полковник, а над усім військом гетьман.

Пани польські спершу раділи, що козаки захищають їх од татар та турків, а далі як побачили, що всякий хоче з-під панського права у вільне козацтво вхопитися, то й схаменулися. Почали пани намагатись, щоб козаків було не дуже багато та щоб усіх їх у реєстри списували. Козаки цього не хотіли. Почали пани й королі ламати козацькі права й вольності. Турецький султан попросив польського короля, щоб він спинив козаків, не допускав їх у море. Пани воліли козакам спинитися, а козаки не слухались, бо турки й татари шарпали Україну. А тут народ на Україні бідує тяжко на панщині; заводять унію і велять людям вірити не так, як їм хочеть-

ся. Все це драгувало козаків, бо й вони були з того самого народу. Почалася сварка в козаків з панами та з королями. Почали козаки на панські добра набігати, руйнувати їх, панів та жидів-рандарів бити. Отак повставали козаки проти польського панського права за проводом своїх гетьманів Косинського, Лободи, Наливайка... Та щоразу польське військо побивало, їх, тяжко катувало, або й на смерть карало повстанців. Побивши козаків, скидали й карали їх старшину, отамання, а настановляли над козаками самі старших — з козаків же, але таких, що за панами руку тягли, до панства горнулися.

Тільки на Запорізьку Січ не могли пани сягнути — там собі козаки вільно сиділи. Із запорожців був і славетний гетьман козацький Петро Конашевич-Сагайдачний. Чоловік се був учений, розумний, добрий вояка і добрий лад умів всьому дати. За його гетьманування козаки вбилися у велику силу, пани боялися їх займати — весь час поки гетьманував Сагайдачний, Польща жила в злагоді з козаками. Сагайдачний міг давати Україні добрий лад. Православна віра тоді зовсім підупала на Україні, не було ні митрополита, ні архієреїв — пішли на унію і висвятити нових нікому не було. Уніати чинили, що хотіли. Сагайдачний закликав до Києва грецького патріарха Теофана і той висвятив йому митрополита Іова Борецького та шість архієреїв у ті епархії, де були, уніати. Багато повіднімав він у уніатів тих земель, які вони пограбували, одняв у їх стародавній київській Софійській собор. Бувши чоловік учений, сам дбав про просвіту людську і відказав багато грошей та добра на школи. Панами волі не попускав, обороняючи народ. Од турків теж одбивався добре, зруйнував у Криму турецький город Кафу та й визволив там багато невольників. Побивши, вкупі з польським військом, турків під Хотиним, він здобувся там тяжких ран і, вернувшись додому, року 1622 умер.

Після Сагайдачного погіршало нашим. Свою віру й просвіту боронили таки братства й новий митрополит київський Петро Могила. Цей Могила за-

водив школи, посилав хлопців учитися в чужі землі, щоб наші люди були вчені і могли себе наукою боронити.

А козакам погіршало. Умер Сагайдачний, нікого вже було панам ляхам боятися, — почали вони ще гірше знущатися з народу, почали знов утискати козаків. Знову знялася кривава завірюха, почалися бунти, криваві повстання. Повставали козацькі гетьмани Тарас Павлюк, Острияниця та нічого не могли вдіяти. Народ стогнав у неволі, пани розкошували. Пишний край була наша Україна, і була вона раєм панам, а пеклом робочому українському народові.

Богдан Хмельницький

Та не міг народ довіку терпіти таке лихо. Року 1648-го спершу козаки, а тоді увесь народ піднявся проти польського панування за приводом чигиринського сотника Богдана Хмельницького.

Богдан Хмельницький був давній вояка, бився не раз у бою, був і в неволі турецькій. Сам був чоловік розумний, добре вчений, ще й хитрий. Польські пани його тяжко покривдили й закинули в тюрму. Він утік, кинувся на Січ, — запорожці пристали до його. Він поїхав до кримського хана прохати в його помочі, — той дав йому військо татарське. Тоді рушили на українські городи. Де вони йшли — скрізь городове козацтво приставало до Хмельницького. Пани вислали проти його військо, а він бив його раз у раз: біля річки Жовті Води тоді під Корсунем, під Пилявою, під Зборовом, під Збаражем... Народ покидав хати й роботу та плавом плив до Хмельницького. Хто не мав шаблі чи рушниці — брав косу, вила, коляку та йшов до війська. Збунтований народ по всьому краю бив панів, жидів, ксьондзів — тільки той живий тоді zostався, хто втікав з України в Польщу. Милосердя не було — розлютований народ нікого не жалів. Не жаліли ж народу й пани. Хоч і не могли вони з своїм військом побити Хмельницького, але де застукують купку повстанців, мужиків чи козаків, то без жалю вбивають, катують, на палі (коляки) настромлюють, очі виймають, палять... Найбільше катував і знущався над нашим народом князь Ярема Вишневець-

кий, український пан, що перекинувся до панів-ляхів, покатоличившись.

Нарешті під Зборовом Хмельницький так притиснув короля й панів польських, що король мусив миритися. Та на лихо тут злукавили татари, злигавшись з панами — через те не міг Хмельницький таких умов собі добути, яких хотів. Одначе все ж добувся він дечого: між частиною України й Польщею мала бути проведена межа: ні жидів, ні польського війська на Вкраїні не повинно бути, віри православної ляхи мають не зачіпати, козаків має бути 40 тисяч, уся старшина на Вкраїні мусить бути своя, а не польсько-католицька. Гетьманом на всю Вкраїну ставав Богдан Хмельницький.

Славою вкритий, вернувся Хмельницький додому. Він думав, що тепер уже буде добре; та помилився. Український народ не міг пристати на таку згоду, яку зробив гетьман. Хмельницький не визволив людей з-під панів, пани знову почали селитися на Вкраїні. Побачивши, що вертається стара біда, селяни збунтувалися, пани стали тікати. Та тепер народ був уже на його сердитий, не так йому помагав, а до того татарський хан, що прийшов на поміч, утік з бою під Берестечком, ухопивши з собою й Хмельницького. Козаків побито. В місті Білій Церкві Хмельницький написав нову згоду з поляками, та згода була ще поганіша за Зборовську і не довго вдержалася.

Почалася нова війна. Козаки побили польське військо під горою Батогом. Татарський хан помирився з Хмельницьким і прийшов на підмогу під Жванець коло Кам'янця. Козаки й татари облягли поляків — приходив панам ляхам край. Та хан не щиро помирився з Хмельницьким. Він так увесь час робив, щоб ні козаки не могли зовсім поляків подужати, ні поляки козаків, а щоб усе билися, а татари тим часом, немов помагаючи, могли б грабувати Вкраїну. Отож, хан знову зрадив і помирився з королем. Король поменився платити йому щороку великі гроші. Хан повернувся додому, а його татари, йдучи, розсипалися на Вкраїні, забираючи народ у неволю. Хмельницький одійшов у гліб на Вкраїну.

Тяжко було нашому краєві. Тисли поляки, тисли татари, а боронитися вже

не ставало сили. Шість років воював народ з поляками уся країна була залита кров'ю, люди тяжко зубожіли. Під час страшної народної війни ні хліб не сіявся як треба, ані яке інше діло не робилося до ладу, адже люди були в війську і багато їх зовсім не вернулося, полігши в бою, багато вернулося каліками до роботи не годящими. А ще те, де війна, там села й городи з усім добром поруйнують та поपालять, хліб військом витолочуть... Така війна кривава з огнем і мечем шість років ходила по нашому нещасному краю!.. Як же було народові не збідніти? Як же було йому не занепасти на сили?

Бачив це й Хмельницький, що біда, що вже нема сили, та й намислив з деякими полковниками й іншими людьми прохати помочі в московського царя.

У той час Московщина зробилася вже дужим царством, мала багато сили. Царював там тоді Олексій Михайлович Романов.

Одначе Москва помочі не хотіла давати, а казала, щоб Україна пристала до Московщини під царську руку. Мусив Хмельницький і на те згодитися. 8 січня (января) 1654-го року Хмельницький з козацькою радою в Переяславлі пристав під захист московського царя. Умови, на яких Україна мала бути з Московією, були такі: Україна мала бути цілком самостійним краєм з усіма своїми вольностями і правами. Ані цар, ані московські пани не могли встрявати в українські справи, не могли переіменяти на Вкраїні ладу, не могли порядкувати в нас. Гетьман міг мати справи з державцями інших держав і приймати від їх послів. Гетьман мусив платити щороку цареві данину, але збирав її сам, а москалі не могли цього робити. Цар же обіцяв боронити Україну своїм військом.

Україна та Московщина

Пристаючи до Москви, Хмельницький з своїми прихильниками думав собі так, що одновірна з українцями Москва не буде до Вкраїні так лиха, як панська Польща. Одначе дуже швидко виявилось, що між Україною та Московією була велика різниця.

Повстання Хмельницького вигнало з України все панство. Панів більше ніде не було, не було й панських земель, ані панських підданих. Усі люди були вільні. Посполиті люди, або мужики-селяни, сиділи собі на своїй землі вільними хліборобами та робили хліб. Усі свої справи порядкували своїм громадським присудом. Городяни ремісничували або торгували, живучи також під своїм правом і присудом. Козаки служили у війську, мали землю, або часом яке ремесло чи крамарство і правувалися своїм козацьким звичаєм. Скрізь старшина, начальники були виборні. Громади сільські вибирали своїм отаманів та суддів, городи — лавників та райців, що давали лад городським справам та судили суд. Козацтво теж вибирало собі свою старшину: сотників, полковників, суддів та інших і над усіма найстаршого — гетьмана. Гетьман порядкував усією Україною, слухаючись поради козацької старшини, у важних випадках збирало на раду всю громаду козацьку. Запорізька Січ — ця й совсім була на волі, роблячи все так, як хотіла, на своїх степах. Попівство було теж виборне: громади вибирали собі попів яких хотіли, а архіереї тільки висвячували їх, як піп громаді був не до вподоби, то вона й скидала його; архіереї, митрополит так саме були виборні. Увесь лад на Україні був такий, що сам народ порядкував своєю справою.

Зовсім інший лад був у Московщині. Там народ не мав ніякого права, — він стогнав у неволі і робив панщину гіршу, ніж наші попереду робили на своїх панів. Виборного начальства не було. Цар порядкував усім, як хотів, наставляв скрізь старших начальників, а ті начальники — менших. Усі ці начальники-пани тяжко кривдили народ, обдирали його, мордували робочих людей. У Московщині була воля в панів, тільки не було волі робочому народові, і жилося бідолашним московським людям під своїми панами ще гірше, ніж у Польщі під польськими.

Та й віра хоч була в українців, і в москалів одна, православна, але ж де в чому одмітна наша проти їхньої. Наш народ зважав більше на ту правду, яка написана в християнській книзі Єванге-

лії, більше думав про те, як треба по правді жити, а московський темний народ пильнував більше всякого обряду. У москалів, наприклад, страшенно проміж себе попи й світські люди сварилися про те, як треба писати Ісус чи Ісус, або як хреститися — двома пальцями, чи трьома. Московським попам та панам не дуже подобалося, що серед нашого попівства і народу інші церковні звичаї й обряди. От, наприклад, їм здавалося страшним лихом, що у нас, як дитину хрестять, то обливають її, а не вмочають у воду. Такі малі речі здавалися їм дуже важними.

Ще більше різниці було в просвіті. У нас по всій Україні були школи нижчі, середні й вищі, скрізь писалися й друкувалися книжки. Наші люди дуже очоче вивчалися по школах, із книжок. Училися і дома, і в чужій краї, хто міг іздив, щоб засягти більшої науки, ширшого світу. Москалі ж були невчені — і мужики й пани; наука, просвіта здавалася їм безбожним ділом. Як у Москві друкар Федоров почав печатати вперше книги, так вони думали, що се бісове діло — зруйнували друкарню, а самого Федорова замали не вбили, — мусив бідолаха на Україну втекти. Уже згодом сам цар завів одну-однісіньку друкарню, щоб у ній церковні книги друкувати, а в нас тоді друкарень була вже двадцять чотири. Усі наші звичаї були проти московських більше освітні, більше людяні й зовсім не такі, як у москалів. Не так ми й говорили, не так і поводитися, не так одягалися, не так жили.

Але ж москалі думали, що кращого ладу, як у їх, кращої віри, кращих звичаїв, кращого життя, як у їх — ніде немає. На інші народи вони згорда дивилися. Хто не такий лад і звичаї має, як у їх, хто не так живе й вірить, як вони, — того треба присилувати, щоб він своє покинув, а жив, вірив, думав, говорив, одягавсь так, як москалі. До того ж московським панам, що підтоптали під себе свій робочий народ, було б дуже не до вподоби, що народ на Україні був вільний, — коли б ще і їх московський мужик не схотів волі! А попам та архіереям московським не подобалося, що на Україні попів та архіереїв виби-

рають: вони собі думали: це так і в нас, на Московщині, схочуть духовенство вибирати! У Московщині пани були покірними підніжками, рабами царськими, чи то “холопами”, — так вони самих себе перед царем називали. Так само, як менші люди перед панами хилились, так вони перед царем. А на Україні вільне козацтво було тоді горде своєю волею і не називали себе вірними підданими московському цареві, а вільними. Це дуже не подобалось московському урядові (правительству). Ото ж і зав'язався той уряд завести на Україні свій московський лад. Та тільки ж одразу цього не можна було зробити. Вони й заходилися робити це спершу потроху та помалу, а далі вже все дужче та дужче наполягати.

Руїна

Суперечка між Україною та Москвою почалася ще за життя Богдана Хмельницького, а як він умер року 1657-го, то зараз же послано в українські городи московських воевод і кожного з військом. Воеводи ті кривдили народ і знущалися з його. Новий гетьман Іван Виговський не знав, що й чинити. Він силкувався умовити московський уряд, щоб вони сього не робили. Московські пани його не слухалися, а запомогали полковника Пушкаря, що хотів замість Виговського бути гетьманом і ладен був дозволити московським воевода панувати на Україні, аби собі вихопитися вгору. Цей продай-душа Пушкарь пристав з купкою своїх козаків до московського війська, що вже прийшло на Україну та й заходилося порядкувати точнісінько так, як колись поляки порядкували: палили й руйнували села, різали народ. Виговський побив московське військо, повигонив воевод, та не мав сили і далі встояти проти Москви і почав був знову миритися з Польщею. А народ ненавидів Польщу, не схотів того, і скинув року 1659-го Виговського.

З того часу й почалась страшна колотнеча. Московський уряд спершу воював за Україну з Польщею, хотів щоб не пустити Польщі ні клаптя української землі, але подужати не міг, помирився з Польщею року 1667-го і поділив

з нею Україну, Польща забиравала собі край по правий бік Дніпра, опріч Києва, а Москва — лівий та ще й Київ. Тепер уже легше було вгамувати Україну, і Москва й Польща вдвох заходилися це робити. Збезлюдженій та знесиленій Україні тяжко було змагатися і з самою Польщею, а тепер зовсім уже надсилу.

На Україні стало тоді по два гетьмани, один по лівий бік Дніпра, а другий по правий. Та ті гетьмани нічого не могли вдіяти проти двох дужих держав, а як котрий з них починав опинатися, то такому було лихо. От, наприклад, польські пани вбили гетьмана Івана Виговського, а московські пани мордували в Москві, а потім заслали до Сибіру гетьмана Дем'яна Многогрішного. Московське й польське військо раз у раз гуляло по Україні, бо народ бунтувався проти лихого ладу. І москалі й поляки руйнували й палили городи й села, вбивали й калічили безщасних людей і заливали кров'ю весь край. Один з гетьманів, розумний та смілий Петро Дорошенко, щирий оборонець української волі, довго боровся за неї, та бачачи, що сам не подужає, він спробував був засягти помочі в турка. Думка була така, а може турок буде кращій за тих християн, що роздирали нещасний край? Та ще й те, турок далі сидів — не міг здалеку заводити свій лад на Україні. Орду ж татарську турок би спиняв, коли б жив у злагоді з Україною. Та нічого не міг Дорошенко вдіяти проти більшої сили, Москва його подужала і вмер він у московській неволі.

Колотнеча не втихала, і весь край так зруйновано, що правобічна Україна мало не вся лежала пустинею, без хат, без людей. Тільки вовки вили та сухі кістки тисяч побитого народу лежали по степах. Цей страшний час народ прозвав Руїною, бо й справді руїною тоді зробився весь наш край...

Пани з козаків

Отак занапався наш край. Та тільки ж не самі сусіди були за те винні, — винне було й наше козацтво.

За Богдана Хмельницького вигнано було з України все панство. Усі стали вільні, вся земля стала народним доб-

ром. Козацтво в цій боротьбі вело перед, давало всьому лад — козацтву й припало найбільше землі та всякого іншого добра. Козацтво було й освіченіше за поспільство (мужиків). Через те козацтво незабаром убилося в велику силу. Йому хотілося багатшати ще більше. Багатство давала земля, то значне, старше козацтво й почало захоплювати ще незаймані, а часом уже займані землі. З поспільством, з мужиками почало значне козацтво поводитися згорда. Мужики сільські й міщани і вбогі козаки почали на значне козацтво гніватися, почалися проміж ними та значним козацтвом сварки.

Московський уряд з тих сварок радів. Поки держався на Україні свій лад, свій громадській присуд, поки гетьмана, полковників і всю старшину вибирало козацтво та народ, доки козацтво було великою військовою силою. Тоді ще не можна було повернути народ український у панську неволю. Треба так зробити, щоб ні козацтво, ні полковники, ні гетьман не мали сили, авже сам простий робочий народ нічого не вдіє. Хитро-лукаво почали московські пани сварити проміж себе козацтво та козацьку старшину. А побачивши, що поспільство ремствує на значних козаків, почали ті пани й мужиків та міщан підбурювати проти їх. Московський уряд так удавав, мов би він оступається за народ робочий, а народ і доймав віри, не знаючи яке лихо дожидає людей... Ворожнеча проміж козацтвом, найбільше значним, та проміж поспільством (селянами-хліборобами і міщанами) все більшала та дужчала.

Московські пани помічали гірших людей серед значного козацтва: вони їх приваблювали до себе тим, що цар дарував таким людям великі землі на Україні. Доскочить такої землі який ненажера, та й починає на їй порядувати, а як на тій землі вже сиділи хлібороби й робили, то він уже вимагав од їх усяких одбутків за землю, бо вона, — каже, — моя, мені її подаровано. Народ на таке ніяк не хотів пристати. Він думав, що вся земля на Україні була народна і ніхто не мав права дарувати її. Мужики часом тікали на вільні землі, часом сва-

рилися, бунтувалися. Та вже тут московські пани оступалися не за мужиків, а за того багача — полковника чи сотника, свого приятеля, та й примушували живосилом мужиків коритися такому новому панові.

Дедалі таки пановитих людей ставало серед козацтва все більше та більше. Дедалі значне козацтво все дужче та дужче вбивалося в силу, топчучи собі під ноги народ. А народ, побачивши, що замісто старих панів, має нових, почав і проти цих ворогувати, почав кривим оком ворожим поглядати на все козацтво. Через те, як котрий гетьман оступився за українську волю за гетьманщину, то народ не допомагав йому. Та треба й те сказати, що дедалі серед значного козацтва все менше та менше було таких, що стояли за народну волю, а більше таких, що гризлись з народом і проміж себе за мастки, землі та всяке інше багатство. Бачивши те, простий народ думав собі, що вже од цих козацьких панів не буде йому добра, а мав таку надію, що цар з Москви дасть добрий лад, визволить людей.

Гетьманщину скасовано

Дедалі все не крацало, а гіршало. У Москві зацарював цар Петро I. На Україні був тоді гетьманом Іван Мазепа. Цар Петро поводився з українським народом так, мов би весь народ був його кріпаком, невільником. Він порядкував козацьким військом, як своїм, раз у раз посилаючи його в далекі тяжкі походи, силував козаків до важкої роботи. Московські начальники знущалися з козаків, кривдили їх і утискали, московські воєводи, московське військо тисли народ, кривдили його, грабували. Так важко було жити Україні, що старий гетьман Мазепа не витерпів, почав відбиватися від москалів, закликавши на поміч шведського короля Карла XII. Та Мазепа був з того значного козацтва, що панувати хотіло над народом, і народ не поміг гетьманові. Петро побив року 1709-го Мазепу й Карла і став мститися на Україні за повстання, мрдуючи великими муками та караючи на смерть людей. Тепер уже цар Петро був

пан на Україні, що хотів, те й робив. Найбільше мордував тим, що забирав козаків на чужину на тяжку роботу — копати канали (канали), робити фортеці (кріпості). Від тієї тяжкої роботи, від хвороб люди гинули тисячами і за п'ять років (з 1721 кінчаючи 1725) умерло так 20 тисяч козаків, а ті, що повернулися — вернулись ледве живі, усього збувшись. Найбільше впеклася нашим робота на далекій холодній Московщині — копати Ладозький канал (канаву). І досі про цю каналську роботу де-не-де ще співають сумні пісні, а словом каналський — лаються. Стогнала нещасна Україна, та не було змоги оборонитися. Наказний гетьман України Павло Полуботко озвався був за волю, але цар Петро закинув його до тюрми в Петербурзі, і там він вмер року 1724-го. Москва скасувала українську волю.

Тільки ще трошечки було тієї волі в Запорізькій Січі. Хоч Петро перший і зруйнував її під час війни з Мазепою, та запорожці поки ще таки держалися. Аж ось на Москві зацарювала цариця Катерина II. Року 1775-го вона послала військо та й зруйнувала Запорізьку Січ, а останнього кошового отамана Петра Калнишевського без ніякої провини закинула навки в тюрму. Так упала остання оборона волі українського народу.

Усі вільні степи українські, усю землю народну цариця Катерина пороздавала своїм генералам та панам або й тим значним з козацької старшини, які щиро стояли за московський уряд. Козацьку старшину вона поробила панамі, дворянами. Хліборобів, робочих людей вона віддала тим панам-дворянам у неволю, завівши року 1783-го панське кріпацьке право на Україні.

На правому боці Дніпровому Україна була ще під Польщею. Там після руїни козацтво зовсім занепало. Пани-поляки знущалися з народу. Не видержавши, народ почав бунтуватися. Такі бунтівники звалися гайдамаки, а весь бунт сей прозвано гайдаматчиною. Гайдамаки збиралися купами й нападали на панів. Поб'ють їх пани військом — вони затихнуть, згодом знов постають, бо не було сили терпіти панське знущання. Року 1768-го запорожець Максим За-

лізняк злучився з сотником Гонтою, зібрав так багато гайдамаків, що почав замогати панів. Тоді цариця Катерина друга прислала на поміч польським панам своє військо, і так гуртом побито гайдамаків. Кого ввіймано живим, тих страшно катовано: одрубують руки, ноги, здирано з живих шкуру... Народ притих, причаївся...

Але польські пани так допорядкувалися, що незабаром польська держава зовсім знемоглася, а три сусідні держави: Прусія, Австрія та Росія поділили Польщу проміж себе (1772-го та 1793-го року). Тоді Росія забрала собі правобічну Україну, а Австрія — Галичину, а року 1775-го й Буковину, що була в той час під Волощиною.

І сталося так, що на нашій землі не було вільного народу: увесь народ став панським кріпаком; не панськими зосталося тільки трохи з дрібного козацтва та й тим була воля така, що недалеко від неволі сидить...

Тяжко боровсь український народ за волю та й доборовсь — до неволі...

Кріпацька неволя і визволення

Отак значне, багате козацтво зрадило свій народ. Укупі з ним добувалося воно волі, а тоді перевернулося само на тих панів, проти яких боролосся, та й стало панувати над своїм народом, називаючися вже дворянством.

Ці нові пани-дворяне з усієї сили дбали про те, щоб якомога дужче відрізнитись від народу, від мужика, щоб ніхто не подумав, що вони з тих саме, як і мужики, а щоб усім здавалося, що вони справжні дворяни.

Як була Україна з Польщею, то тодішні українські пани, задля більшої панськості перекидалися на поляків, силкувалися у всьому бути такими, як польські пани; а тепер нові пани почали з усієї сили дбати, щоб у всьому бути такими, як московські пани. Вони покидали ту мову українську, якою говорить увесь наш народ і досі, та й переймала московську мову. Стали говорити й писати по-московському, переймали московські звичаї, побут. Так помалу нові

українські пани зробилися зовсім чужі своєму народові. Виходило так, що на Україні живе мовби то два народи, дві національності: простий народ робочий були вкраїнці, а пани — москалі.

Погано було жити народові під цими панами. Рідко який з них був добрий до своїх людей, а більше було лихих. Народ робив тяжко, а як чим не догождав панові, то його карано ще тяжче. Та серед народу думка про волю ніколи не вмирала, хотілося йому тієї волі, та як її добути — народ не знав.

Народ дуже мало ще розбирався у тих порядках, серед яких йому доводилося тепер жити. Попереду, як був на Україні свій лад, то і в суді, і в усяких урядових канцеляріях говорили українською мовою — такою, як говорить і досі наш народ. Папери писали теж українською мовою, хоч трохи одмітною від чистонародньої, та все ж такою, що народ її дуже добре розумів. Так саме тією ж українською мовою списані були й усі закони, нею писалися й усі накази. Через те тоді народ розумів той закон, під яким жив, і знав своє право. Він і позивкав уже до своїх інституцій, знав який де суд, яка де канцелярія, і тямив з якою справою куди треба податися. А коли приходив у суд, чи канцелярію, то там до його говорили такою мовою, яку він розбирав. Через те чоловік міг собі дати якусь раду.

Як же вкраїнські порядки в нас поскасовано і заведено такий лад, як і в іншій Росії, то це все перемінилося. Закони писалися московською мовою, і народ український нічого нічого в їх не розумів. Через те хоч би в законі й було що написано йому в оборону, то він не міг би цього й знати, не розуміючи того писання. Потім й усякі урядові інституції заведено зовсім не такі, як було попереду, і народ плутався серед їх, як серед лісу, і ніколи не міг дійти з ними якогось ладу. Коли ж він приходив чи в суд, чи в яку канцелярію, то там говорили до його по-московському і всі папери давали. До цього всього треба додати ще те, що всі ті урядовці (чиновники), що сиділи по тих судах та канцеляріях, поводитися з народом згорда, ніколи не хотіли йому нічого розказати. Відолаш-

ний чоловік нічого нічого того не розумів і був як сліпий або глухий. А дуки кричали на людей та лаяли їх, поштурхували ними. А правди серед тих урядовців (чиновників) було мало. Вони не про те дбали, щоб зробити по правді або хоч по закону, а тільки про те, щоб якомога більше надрати з народу хабарів. Через те відолашному народові ніде не було ні оборони, ні помочі.

До того ще народ був тоді темний.

Український народ здавна був дуже охочий до просвіти і за старого ладу по всій Україні скрізь, при кожній церкві, були нижчі школи, по городах середні, а в Києві була вища школа — академія. Наука в тих школах була тією мовою, якою народ говорив, — українською. Народ залюбки в їх учився.

Та як скасовано українські порядки, то звідусіль стали вигонити й українську мову. Так саме, як із суда та з урядових канцелярій, вигнали її із школи. Старі українські школи або покасували, або завели в них московську мову. По деяких городах уряд завів московські школи. Та вони були народові такі чужі, що діти довго не хотіли в їх зовсім учитися. А й тоді як учитися стали, до добра така школа не доводила, вона тільки плодила тих судовників та писарчуків, що знущалися з народу та драли з його хабарі.

По селах шкіл не було. Там цього не дозволяли пани. Їм краще було, щоб народ застався темний, бо якби він зробився освіченим, то не пустив би над собою панувати. Коли ж часом у якому панському селі і була, на велике диво, яка поганенька школа, то з неї знов таки не було добра: учено в її по-московському, а народ тієї мови не розумів, і ніякого пуття з тієї науки не було та й не могло бути.

Так і блукав наш народ у темряві і не знав куди вийти. Чув, що йому болять, а які ліки від того болю, — не відав. Часом де-не-де не витерплювали люди, бунтувалися, та з того їм краще не ставало. Їх дуже швидко втихомирювали, карали і знов усе затихало. І здавалося, що й кінця-краю тій неволі не буде.

Одначе вона таки не вдержалася.

У кожного народу на чолі його стоять найбільше освічені й тямущі люди, що ведуть перед у науці, добиваються кращого життя, кращих порядків. Такі люди зветься чужомовним словом інтелігенція. На Україні у XIX віці інтелігенція була з панів, бо народ був неосвічений. Як пани відцуралися від народу, так саме відцуралась його й інтелігенція, що з тих панів виходила.

Але помалу почали серед інтелігенції прокидатися інші люди, і дедалі все їх ставало більше та більше. Ці люди бачили, яку то велику кривду зроблено робочому народові. То були люди чесні, добрі, наукою дуже освічені. Вони знали, що по чужих краях народ уже добився або добивається собі волі й кращого життя. Вони почали писати про це в книжках та ще й у книжках, писаних українською мовою, щоб і народ міг їх розуміти, коли йому хто письменний те прочита. Вони любили свій край, свій народ і розуміли, що українська інтелігенція, одрізнівшись од народу мовою, зробила дуже погано, бо народ зостався темний, і нікому було направляти його на кращий лад. Через те вони думали, що інтелігенція і народ повинні говорити однією мовою — українською, і тією ж мовою вчитися й писати.

Перший надрукував книгу українською народною мовою року 1798-го полтавець Іван Котляревський (книга звалася “Енеїда”). Трохи згодом харьковець Грицько Квітка у своїх гарних повістях списував життя простого сільського народу, показував, який той народ гарний, прихилив тим до його людей з інтелігенції. Писали українською мовою й інші люди, та спершу всі говорили дуже обережно, не посмілювались. Незабаром появилася новий письменник Тарас Шевченко (народився 1814 р., умер 1861 року). Він був замолоду панським кріпаком у Київщині і сам зазнав того лиха, від якого весь народ стогнав. Потім добрі люди його викупили, він багато вчився і мав великий хист до писання віршів. Він написав цілу книгу віршів, що зветься “Кобзар”. Там він описував життя українського народу,

розказував, яку муку терпить у кріпацькій неволі робочий народ, як погано жити Україні через недобрі порядки, як знущаються з людей пани й начальники. Він смілим та щирим словом закликав українців до того, щоб вони поламали неволю і завели на своїй землі кращий лад. Все це було написано по правді і так гарно, по Шевченкові вірші зразу приєднали дуже багато людей до того гурту, що стояв за народ.

Заведено навіть таємне, нишком од начальства, товариство, що звалось Кирило-Мефодіївське братство. Це Братство хотіло, щоб скасувати кріпацьку неволю, дати народові землю, освічувати народ українською мовою, скрізь завести на Україні і по всій Росії вільні порядки. А всі слов'янські народи (українців, москалів, білорусів, поляків, сербів, болгар, чехів та ін.) злучити в одну державну спілку (федерацію), але так, щоб кожен народ на своїй землі мав собі волю своїм народнім присудом як хоче порядкуватися.

Однак року 1847-го це Братство викрито, братчиків позамикано по тюрмах, а тоді позасилано в заслання. А Шевченка заслано в Азію, у солдатську неволю де він пробув десять років. Українські книжки (наприклад, Шевченкові вірші) одніmano й палено.

Після смерті царя Миколи першого у Росії жити полегшало. Тоді завернули з неволі й кирило-мефодіївських братчиків. Один з цих братчиків Опанас Маркович та його жінка Марія написали книгу по-українському: “Народні оповідання”, підписавши її “Марко Вовчок” (мов би так звався той, хто написав книгу). У ній описано було тяжке кріпацьке життя, і кожному було видно, що неминуче треба було дати панським людям волю. Тоді вже по всій Росії було багато людей, що цього хотіли. Сам цар Олександр II-й приставав на те. І таки воно й зробилося, року 1861-го випущено людей на волю.

А в Галичині та на Буковині, що були і досі під Австрією, людей визволено ще попереду, року 1848-го.

Від скасування кріпацтва до нашого часу

Здавалося, що тепер уже в Росії заведуться кращі порядки, а через те й Україні буде легше жити. Воно й справді заведено новий суд і земство. Та в них згодом однято й ту невеличку волю, яку їм спершу дано. Порядки хоча й перемінилися, та жити під ними було тяжко. А ще тяжче через те, що всяке начальство не додержувало й тих законів, які були, а робило так, як йому хотілося. Люди не мали ніяких прав і завжди могли сподіватися собі якого лиха од чиновницької самоволі. Хлібороби-селяни, вийшовши на волю, не скрізь мали землі стільки, скільки було треба, а як народу намножилося, то й зовсім землі стало мало, а оплатки й інші повинності були тяжкі. Народ хоч і жив на волі та дедалі все дужче та дужче біднів. Робітникам по фабриках та заводах теж робота була тяжка, а плата мала.

На Україні, опріч всього цього було ще й своє лихо.

По всіх краях такий лад, щоб у школі вчити тією мовою, якою діти і ввесь народ говорить, — це, щоб люди, читаючи, могли їх розуміти. Такою ж мовою пишуть і закони, щоб усі люди розуміли й знали своє право й свою повинність. Коли б і в нас, на Україні, був такий добрий лад, то треба було б, щоб у школі учено по-українському, щоб українською мовою писано книги й усякі закони. Одначе так не зроблено.

Української школи заводити не дозволено, а заведено московську. Науку чужою мовою наші діти дуже мало розуміють, і через те народ і досі зостається дуже темний. Книжок, які він міг би розуміти не можна було видавати, бо вже року 1863-го заборонено друкувати українські книги, а найбільше наукові, у яких розказується народові про те, що він мав у старовину на Україні волю, або такі, де описуються кращі порядки по чужих землях і як люди ті порядки завели. Згодом ця заборона наче почала була трохи забуватися, але року 1876-го заборонено українське письменство вдруге, ще суворіше, ні наукових кни-

жок, ні дитячих, ні перекладів з чужих мов, ні газет — нічого цього не можна було друкувати по-українському.

Через усе це народ зостався зовсім без усякої науки, без усякої освіти і блукав у такій темряві, що не розбирав, хто йому ворог, а хто приятель.

Народ бачив, що все, що було освічене, говорило московською мовою, що наука скрізь була тією ж мовою, а ту мову українську, якою він говорить, усі зневажають, глузують з неї, знуцаються. І народ став думати, що тільки московською мовою і можна освічуватися, тільки через неї й можна стати тямущим, ученим чоловіком. Цією мовою говорили пани, і народ став звати її “панською мовою”, а свою українську — “музицькою”, “хахляцькою”. І став він “панську” мову шанувати, а своєї мови соромитись...

Людей, що розуміли, як усе це недобре і хотіли вступитися за права українського народу, було дуже небагато. Одначе вони не покидали робити свого діла. Їм не можна було виявляти свої думки на російській Україні, вони почали друкувати про це книги по інших державах, за кордоном, і найбільше в Австрії.

В Австрії, після довгої колотнечі, з року 1867-го зовсім уже заведено **конституційний лад**, тобто такий, де всі закони встановляють виборні від народу люди (народні послы), і всі громадяни мають записані в законі права й волю, яких ніхто не сміє ламати. Тоді й тим, українцям, що живуть у Галичині та на Буковині, стало легше дихати. Хоч вони ще й досі бідують. І над ними велику силу мають багаті польські пани, та все ж там народ уже добився деяких прав і може освічуватися своєю мовою. Там у школах, у гімназіях і в университетах учать по-українському, цією ж мовою пишуться книги й газети, щоб народ міг з них навчатися.

Отуди, найбільше в Галичину, й почали посилати свої писання народолюбні люди з України російської.

Друкється за виданням: Грінченко Борис.

Як жив український народ (Коротка історія України). — К., 1917.